

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ЗАПОРІЗЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ ЯК УМОВА
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ**

Виконала: студентка ІV курсу, групи 6.0539
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Манжура Анна Анатоліївна
Керівник: канд. пед. наук, доцент кафедри
педагогіки та психології освітньої
діяльності Голованова Т.П.
Рецензент: д.психол.н., професор кафедри
психології Ткалич М.Г.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалаврський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
к.психол.н., доцент. Н.О. Губа
« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Манжура Анна Анатоліївна

Тема роботи Стилі батьківського виховання як умова формування особистості

керівник роботи Голованова Т.П. : канд. пед. наук, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

затверджені наказом ЗНУ від «22» 02 2023 року № 341-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних особливостей батьківсько-дитячих відносин у психологічній науці.
5. Перелік графічного матеріалу: 2 таблиць, 7 малюнків
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Голованова Т.П, доцент		
Розділ 1	Голованова Т.П, доцент		
Розділ 2	Голованова Т.П, доцент		
Розділ 3	Голованова Т.П, доцент		
Висновки	Голованова Т.П, доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	Квітень-травень 2023 р.	Виконано
5	Написання висновків	травень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ А.А. Манжура

Керівник роботи _____ Т.П. Голованова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 46 сторінок, 7 рисунків, 2 таблиць, 41 джерел.

Мета роботи полягає у теоретичному аналізі особливостей батьківсько-дитячих відносин у психологічній науці.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин.

Предмет – емпіричне дослідження особливостей батьківсько-дитячих відносин.

В основу дослідження покладене припущення про те, що у формування особистісних якостей дитини надає велике значення спосіб життя сім'ї, рівню культури та освіти, уявленням про виховання, взаємодії у родині.

Методи дослідження: теоретичні: (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів); емпіричні (психодіагностичні методики для особливостей батьківсько-дитячих відносин загалом).

Наукова новизна дослідження полягають у тому, що:

- розширене, вивчення установки, поведінка та методи виховання батьків.

-досліджено необхідність розробки психологічного інструментарію, спрямованого на корекцію та покращення взаємовідносин у системі підліток-мати.

ВІДНОСИНИ, ПІДЛІТОК, БАТЬКИ, ДІТИ.

SUMMARY

Manzhura A. A. Styles of parenting as a condition for personality formation.

Bachelor's qualifying thesis: 46 pages, 7 figures, 2 tables, 41 sources.

The purpose of the work is a theoretical analysis of the features of parent-child relationships in psychological science.

The object of the research is the psychological features of parent-child relationships.

The subject is an empirical study of the peculiarities of parent-child relations.

The research is based on the assumption that the way of life of the family, the level of culture and education, ideas about upbringing, interactions in the family play a major role in the formation of a child's personal qualities.

Research methods: theoretical: (analysis and synthesis of selected literature problems, synthesis and generalization of the obtained results); empirical (psychodiagnostic techniques for the characteristics of parent-child relationships in general).

The scientific novelty of the research is that:

- extended, study of attitude, behavior and methods of raising parents.
- the need to develop a psychological toolkit aimed at correcting and improving relationships in the adolescent-mother system was studied.

RELATIONSHIPS, ADOLESCENTS, PARENTS, CHILDREN

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	8
1.1. Психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин...	8
1.2. Способи оптимізації батьківсько-дитячих відносин.....	15
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН.....	20
2.1. Опис процедури дослідження та обраних методик.....	20
2.2. Аналіз результатів дослідження батьківсько-дитячих відносин у період підліткової кризи.....	25
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Сім'я є важливою цінністю для життя та розвитку кожної людини, має велике значення у житті суспільства та держави, у вихованні підростаючого покоління. Здорова, міцна, дружня, благополучна сім'я є найвищою цінністю. Основною категорією в педагогіці як науці про виховання є поняття про виховання. У вузькому значенні «виховання» – вигодовування, харчування дитини. Сімейне виховання, безсумнівно, відіграє велику роль у духовно-моральному та соціальному формуванні молодого покоління.

Сімейне виховання повинно ґрунтуватися на принципах взаєморозуміння та взаємоповаги. Так, дитина повинна бути для батьків не тільки об'єктом виховання та навчання, але також і суб'єктом зі своїми правами та обов'язками. У сімейному середовищі поєднуються особистісні особливості батьків, умови, в яких живе сім'я, стиль виховання та інші предикати, які так чи інакше впливають на особистість дитини.

Виховання у сім'ї здійснюється за всіма напрямками. Це фізичне, естетичне, трудове, розумове та моральне виховання дітей, яке видозмінюється у міру дорослішання. Втім, основна мета сімейного виховання – це розвиток таких важливих якостей особистості, які допоможуть їй впоратися з труднощами, які можуть з'явитися на її життєвому шляху. Важливими завданнями у вихованні є розвиток творчості, інтелекту, культури, фізичного здоров'я, первинного досвіду трудової діяльності щастя та благополуччя – все це залежить від сім'ї. Саме батьки – перші вихователі – надають значущий вплив на свою дитину з перших днів її життя.

Враховуючи вищезазначене – актуалізується необхідність проведення дослідження, спрямованого на виявлення особливостей стилів батьківського виховання, як умови формування особистості.

Об'єкт дослідження – батьківсько-дитячі відносини.

Предмет дослідження – стилі батьківського виховання.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості стилів сімейного виховання, як умови формування особистості підлітка.

У відповідності з метою дослідження були поставлені такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми батьківсько-дитячих відносин.
2. Виявити домінуючі стилі батьківського виховання, як важливої умови формування особистості.
3. Провести емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення особливостей батьківського ставлення та їх зв'язку з ціннісними орієнтаціями осіб підліткового віку.

У процесі дослідження застосовано такі методи:

- теоретичні: аналіз, синтез та узагальнення теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми, представлених у науковій літературі;
- психодіагностичні: для діагностики установок, поведінки та методів виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці – «Поведінка батьків та відношення підлітків до них» (Е. Шафер); з метою виявлення повної та диференційованої картини дитячо-батьківських відносин з точки зору підлітків – методика «Дитячо-батьківські відносини в підлітковому віці» (О. Карабанова та П. Трояновська); для виявлення особливостей ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку – опитувальник «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Структура курсової роботи: робота складається зі вступу, двох розділів та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин

Агресивність сучасної соціальної дійсності формує навколо дитини полюс викликів та загроз її психоемоційному здоров'ю, подолання яких є природним процесом. В умовах постійного тиску єдиним інститутом соціалізації, який здійснює фундаментальну підтримку у процесі дорослішання, виступає сім'я. Особливості взаємодії дитини з батьками, ступінь їх чуйності, наявність емоційних зв'язків та прихильності впливають протягом усього життя на людину. Якість внутрішньосімейних відносин моделює поведінку дитини у суспільстві, формує її самоствалення.

У психології модель внутрішньосімейної взаємодії розглядається в системі дитячо-батьківських відносин, як формат батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття її та способів поведінки із нею [4]. Різні комбінації дитячо-батьківських контактів встановлюють різні типи чи стилі даних взаємовідносин.

В описі типології сімейного виховання прийнято вивчення виховних батьківських установок і позицій щодо дитини, яких у психологічній теорії дві: оптимальна та неоптимальна. Перша включає в себе параметри адекватності, гнучкості та прогностичності [2]. Адекватність батьківської позиції визначається, як уміння батьків бачити та розуміти індивідуальність своєї дитини, помічати, що відбуваються в її душевному світі. Гнучкість розглядається як здатність до змін впливу на дитину у процесі умов життя сім'ї. Прогностичність батьківської позиції визначає слідування дитини за матір'ю або батьком: стиль спілкування батьків повинен випереджати появу нових психічних та особистісних якостей дітей, але не навпаки. Неоптимальна батьківська позиція, у свою чергу, виявляється у

деструктивності спілкування батьків із дітьми, що проявляється у присвоєнні дітям некоректних соціальних ролей [11].

Важливість та особливості педагогічного впливу укладу сім'ї на розвиток дітей досліджуються у науці давно. Розгляду питань, пов'язаних з педагогічним впливом сім'ї на розвиток дітей, присвячені роботи соціологів, юристів, психологів, педагогів тощо. Питання соціальної адаптації, соціалізації сімей та її членів набули надзвичайної актуальності в період різкого соціального розшарування суспільства, появи великої кількості сімей з низьким рівнем матеріального доходу, особливо в останнє десятиліття [27]. Наслідком цих процесів стало виникнення стійких осередків порушення соціальної адаптованості, взаємодіючих соціальних груп. На сучасному етапі соціальна політика в Україні у сфері соціального інституту сім'ї орієнтована на зміцнення цього структурного осередку суспільства, на те, щоб зменшити кількість дітей, які перебувають у дитячих будинках, які сьогодні набувають статусу центрів сприяння влаштування дітей у сім'ї [29].

Як підкреслює М. Савчин [28], дослідження сімейних інститутів стикаються з цілою низкою труднощів. Це і труднощі, з якими стикаються батьки в процесі виховання власних дітей, і труднощі внаслідок безлічі помилок, які вони припускають, це труднощі, пов'язані зі змінами у стилях поведінки дітей у зв'язку з впровадженням інформаційного середовища за допомогою інформаційно-комунікативних технологій тощо. Ці речі стосуються як благополучних сімей, так і неблагополучних, у яких це все значно загострюється та не може не позначатися негативним чином на соціалізації та формуванні особистості дитини. Насамперед, це стосується стилю сімейного виховання, вибір якого найчастіше визначається особистими поглядами батьків на проблеми розвитку та особистісного становлення своїх дітей [21]. Помилковий вибір методів, форм і засобів педагогічного впливу у сімейному вихованні, як правило, призводить до виникнення у дітей нездорових уявлень, звичок та потреб, які ставлять їх у ненормальні відносини із суспільством.

Сімейне виховання – це «керована система взаємовідносин батьків із дітьми, у якій, як правило, провідна роль належить батькам» [18, 49]. Взаємини з дітьми або сприяють гармонійному розвитку дитячої психіки та особистісних якостей, або перешкоджають формуванню у них нормальної поведінки та, здебільшого, ведуть до асоціальної поведінки [13].

О. Власова наголошує, що у процесі виховання дітей у сім'ях батьки виступають зразками поведінки, їх взаємодія має більш тривалий характер, діти неусвідомлено навчаються правилам взаємин, які не завжди відповідають суспільно схвалюваним нормам, наслідують, копіюють позитивні та негативні поведінкові характеристики [6]. Порушення норм педагогічної взаємодії у сім'ї призводить до її переходу в розряд неблагополучних, сприяє виникненню безлічі психологічних та соціальних проблем у дітей. Це ускладнює процес соціалізації, розвитку дітей надалі.

Діяльність фахівця, що працює з сім'ями (соціального працівника, психолога, соціального педагога, юриста тощо), починається з діагностики наслідків впливу сім'ї на дитину, що допоможе найбільш адекватному добору ефективних способів взаємодії з дітьми, нормалізації відносин у сім'ї між її членами [2]. Одним з найважливіших факторів, що впливають на продуктивну роботу фахівця з сім'єю, є його вміння визначити варіанти батьківської поведінки. Найбільш докладно стилі батьківської поведінки розглянуто, зокрема, у працях таких науковців: А. Вавілової [4], О. Власової [6], В. Поліщук [24], М. Савчин [28], О. Сергєєнкової [29], Р. Федоренко [32] та інших.

Особливу проблему в роботі фахівця з сім'єю становить і та обставина, що в одній і тій самій сім'ї (тип сім'ї) можливі різні стилі батьківської взаємодії та поведінки. У визначенні стилю батьківської поведінки, як і в трактуванні даного терміну, немає однозначної позиції. У наукових дослідженнях їх вирізняється безліч. Це ускладнює не тільки підбір та використання діагностичного інструментарію у визначенні стилю поведінки, а й пошук способів роботи спеціаліста з такими сім'ями.

Так, наприклад, О. Сергєєнкова [29], спираючись на праці інших науковців, виділяє типологію поведінки батьків у сім'ях, таку як: пояснювальні; компромісні; автономні; строгі; співчуваючі; батьки, які тонко і чуйно реагують на зміни у стані дитини; ситуативні; залежні; психологи та ін. Автор дає їм характеристику і пропонує варіанти батьківської поведінки в взаємодії з дітьми. Наприклад, батько з таким типом поведінки, як строгий, зазначає автор, здебільшого діє директивними, силовими методами, нав'язує свою систему вимог, жорстко спрямовує дитину шляхом соціальних досягнень, часто блокує ініціативність, активність дитини. А такий тип поведінки у взаємодії батька та дитини, як пояснювальний, характеризується тим, що батько постійно закликає до здорового глузду дитини, вважаючи, що дитина рівна йому людина і здатна розуміти звернені щодо нього роз'яснення, часто «затискує» дитину словесним поясненням.

У разі, коли у сім'ї домінує такий тип поведінки, як автономний, як правило, дитині надається багато свободи у виборі та прийнятті рішення, не нав'язуються йому рішення, дозволяється самостійно шукати вихід із ситуації.

При компромісному типі поведінки, при вирішенні проблеми батько пропонує дитині щось привабливе замість вчинення дитиною непривабливої для неї дії або пропонує поділити труднощі, обов'язки навпіл. Батько орієнтується на досягненнях і перевагах дитини, розуміє, що можна запропонувати натомість, на що можна переключити увагу дитини [29].

При сприяючому типі поведінки батьки, як правило, щиро і глибоко співчувають і співпереживають дитині в конфліктній ситуації, але певних конкретних дій не роблять. Батьки з таким типом поведінки, як правило, тонко і чуйно реагують на зміни у стані, настрої дитини.

При потураючому типі поведінки – батьки, як правило, готові виконати будь-які дії, навіть на шкоду собі, для забезпечення психологічного та фізіологічного комфорту дитини. Вони повністю орієнтуються на дитину, ставлять її інтереси та потреби вище своїх і навіть вище інтересів сім'ї в

цілому

При ситуативному типі поведінки – батьки схильні приймати відповідне рішення в залежності від тієї ситуації, в якій вони знаходиться; як правило, вони не мають універсальної стратегії виховання. Система вимог батьків та стратегія виховання гнучка та лабільна.

Тип поведінки залежний – виявляється тоді, коли батьки не відчують впевненості в собі, своїх силах, покладається на допомогу та підтримку більш компетентного оточення (педагогів та вчених, вихователів) чи перекладають на них свої обов'язки.

Зауважимо, що важливе місце у батьківському вихованні відводиться вивченню педагогічної та психологічної літератури. Так, читання та розширення багажу знань щодо дитячо-батьківських відносин впливає на батьків, вони намагаються почерпнути необхідні відомості про «правильне» виховання своїх дітей. Втім, це не завжди вдається успішно, у таких випадках потрібна допомога фахівця.

Окрему роль у науковій літературі [4; 17] відводиться вивченню стилю виховання у батьківсько-дитячих відносинах. Наведемо деякі стилі виховання дітей у сім'ї.

Так, у наукових виданнях можна зустріти опис таких стилів виховання, як: демонстративний, потурально-поблажливий, педантично-підозрілий, жорстко-авторитарний, умовляючий, непослідовний, відсторонено-байдужий, виховання на кшталт «кумир сім'ї» та інші [17]. Коротко зупинимося на розгляді стилів виховання дітей у сім'ї. Зауважимо, що це далеко не повний перелік існуючих стилів виховання у сім'ї. При цьому, слід враховувати існування «змішаних» стилів.

У разі домінування потурально-поблажливого стилю виховання, буде характерно самозаспокоєння, добродушний настрій, батьки, як правило, всерйоз не реагують на проблеми у поведінці дитини, не надають належного значення вчинкам дітей, не бачать у їх поведінці нічого страшного, часто міркують таким чином: «У їхньому віці ми самі такими ж були» [27, 151].

Будуючи відносини з оточуючими за принципом «наша дитина завжди має рацію», батьки стають агресивно налаштованими по відношенню до всіх, хто вказує на неправильну поведінку їх дітей. Часто діти з таких сімей страждають важкими дефектами моральної свідомості, відрізняються жорстокістю та брехливістю, важко піддаються перевихованню.

У разі демонстративного стилю виховання батько та мати скаржаться на свою дитину, розповідають про її провини, часто перебільшуючи рівень небезпеки певного вчинку. Батьки з таким стилем виховання заявляють те, що вони докладають безліч зусиль, у тому щоб їх дитина виросла доброю людиною, але це, на жаль, не дає очікуваних результатів дитина «росте бандитом», на думку батьків [32]. Демонстративний стиль виховання батьків призводить до втрати у дитини почуття каяття за свої вчинки, сором'язливості, знімає внутрішній контроль поведінки у дитини, у неї з'являється озлобленість по відношенню до дорослих та батьків.

Не вірять і не довіряють своїм дітям батьки педантично-підозрілого стилю виховання, вони, як правило, намагаються ізолювати власну дитину від друзів, піддають тотальному контролю однолітків, прагнуть контролювати вільний час дитини, коло її спілкування, інтересів, захоплень.

Зловживання фізичними покараннями характерно при жорстко-авторитарному стилі виховання у сім'ї. Цей стиль відносин більше характерний для батька, який прагне з будь-якого приводу жорстоко карати дитину, цей спосіб він вважає «найефективнішим виховним прийомом» [31, с. 127]. Такі прийоми, як погрози, постійний страх покарання, одну дитину можуть робити боязкою, безвольною, несамостійною, а іншу, навпаки, – озлобленою та дратівливою. Такий стиль потім може проявлятися у взаємодії з однолітками та у дорослому житті.

Є стиль, при якому батьки схильні постійно вмовляти, пояснювати, не застосовувати жодних вольових впливів та покарань, – це умовляючий стиль виховання. При цьому стилі батьки виявляють повну безпорадність по відношенню до своїх дітей, діти в таких сім'ях не сприймають на свою адресу

жодних впливів з боку батьків [21].

Як зауважує Р. Федоренко [32], виховання на кшталт «кумир сім'ї» проявляється, як правило, у вихованні «пізніх дітей», коли народжується довгоочікувана дитина у немолодих батьків або в самотньої жінки. У цих випадках всі прохання та забаганки дитини беззастережно виконуються, що призводить до формування в неї крайнього егоцентризму, егоїзму, першими жертвами якого стають самі батьки.

Коли у матері чи батька не вистачає витримки та самовладання для здійснення послідовної виховної тактики у сім'ї, кажуть про непослідовний стиль виховання у сім'ї [10]. У дитини, у цьому випадку, виникають різкі емоційні перепади при взаємодії з батьками (покарання, сльози, словесні образи, зворушливо-ласкаві прояви тощо), це призводить до втрати батьківського впливу на дітей, особливо у підлітковому віці. Дитина стає непередбачуваною, нехтує думкою старших.

Якщо сім'я задовольняє основні психологічні потреби дитини, говорять про психологічно комфортний стиль взаємодії. Сім'я забезпечує дитині почуття захищеності, безкорисливого кохання, умови для особистісного розвитку; батькам важливо не допускати серйозних помилок у відносинах з дітьми, оскільки від цього страждають не лише вони самі, а й діти, які стають жертвами педагогічної некомпетентності дорослих.

Розглянувши з урахуванням аналізу наукових джерел типи батьківсько-дитячих відносин та стилі виховання у сім'ї, можна зробити висновок, що таке різноманіття створює додаткові проблеми у роботі фахівців із сім'ями. Варіанти поведінки батьків визначають і стиль поведінки дитини надалі, мають великий соціалізуючий вплив на дитину, визначаючи орієнтир її майбутнього. Здійснюючи роботу з батьками з різних сімей, благополучних та неблагополучних, фахівцю необхідно це враховувати та відповідно до стилю виховання батьків підбирати діагностичні інструменти, методи та технології роботи з сім'ями. Тому, розглянемо основні способи оптимізації батьківсько-дитячих відносин.

1.2. Способи оптимізації батьківсько-дитячих відносин

Сучасні психологічні знання свідчать про величезне значення повноцінного спілкування дорослих і дітей для розвитку останніх. Одним з істотних аспектів психологічної просвіти батьків є ознайомлення їх зі способами правильного спілкування, надання їм психологічної підтримки, створення в сім'ї сприятливого психологічного клімату.

Поточна соціальна та психологічна обстановка, що сформувалася в сучасному українському суспільстві, відрізняється існуванням специфічної кризи сім'ї. Ця криза проявляється, зокрема, через збільшення числа неблагополучних та неповних сімей, структурну нестійкість сімей, ціннісні та нормативні девіації, зниження числа одружених, зростання кількості розлучень, а також у втраті довіри та теплоти у відносинах між дітьми та їх батьками.

З огляду на вищевикладене, в актуальних психологічних дослідженнях ведеться пошук шляхів оптимізації та корекції дитячо-батьківських відносин. Як індивідуальні, так і групові форми роботи психолога з сім'ями на сучасному етапі набули великого поширення та були аналізовані в рамках низки різноманітних теоретичних традицій [10]. Сукупність психологічних заходів, орієнтованих на усунення недоліків поведінці, чи психологічних особливостей індивіда з допомогою специфічних засобів психологічного дії одержало назву «психологічна корекція» [18].

На думку В. Панка [23], на сучасному етапі практичною психологією пропонуються різноманітні засоби корекції деструктивних відносин між дітьми та батьками. Під даними засобами розуміються дії та способи, які орієнтовані на розвиток та трансформацію особистості, і навіть на фіксацію конструктивних форм взаємодії. Для розробки системи корекції дитячо-батьківських відносин Ю. Гіпепенрейтер була модифікована з урахуванням закономірностей психічного розвитку модель Т. Гордона. Розроблена нею програма «Уроки спілкування» торкається таких проблем як, зокрема:

безумовне прийняття дитини, шляхи надання допомоги дитині, способи емпатійного слухання, формування відносин до батьківських почуттів, вирішення сімейних конфліктів та встановлення сімейної дисципліни.

Питанням корекції дитячо-батьківських відносин розкриваються і у праці Р. Федоренко [32], який вважав, що сімейна психологічна корекція при неврозах дітей є одним з компонентів психотерапевтичного комплексу, що включає в себе як індивідуальну, так і групову психотерапію; терапевтичні інструменти при хронічних неврозах дітей, які поєднуються з порушеннями відносин між дітьми та батьками. Науковцем підкреслюється ефективність застосування спільної психотерапії батьків та дітей. Згідно з задумом вченого, перед стартом групової психокорекції дітей або одночасно з нею слід проводити медичну та психологічну діяльність із батьківською групою, і лише потім до дитячих груп приєднувалися дорослі. У ході подібної психокорекційної роботи дитина та її батьки часто змінюються місцями (гра по темі «Родина»). Подібний зворотний зв'язок сприяє поліпшенню розуміння взаємин усередині сім'ї.

О. Сергєєнковою описано метод експрес-діагностики батьків педагогічно та соціально занедбаних дітей [29]. У рамках програми пропонується використовувати стосовно батьків педагогічно та соціально занедбаних дітей такі методи: емоційну децентрацію, релаксацію, інтроспекцію, ідентифікацію з дитиною, збільшення кола засобів самовираження, емпатійне слухання, соціальну рефлексію, моделювання поведінки, а також позитивне сприйняття дитини. За допомогою цих методів передбачається домогтися подолання почуття провини, особистісної тривожності батьків, усунення емоційної холодності та авторитарності, забезпечення прийняття запусненої дитини та гуманізації взаємовідносин.

Базуючись на таких причинах низької ефективності дитячо-батьківських відносин, як батьківська психологічна та педагогічна неграмотність; проблеми особистості батьків, а також їх особливості, що вносяться у спілкування з дітьми; вплив на відносини між батьками та

дитиною специфіки спілкування у ній, низкою західних науковців [37; 40; 41] пропонується звернути увагу на вироблений базовий метод корекції – когнітивно-поведінковий тренінг. Здійснення когнітивно-поведінкового тренінгу може відбуватися за допомогою програм відео-тренінгу та рольових ігор [39]. Підставою даного методу є установка те що, що сім'я – це цілісна система. Саме завдяки цьому проблеми діади «дитина-батьки» можуть бути вирішені лише за допомогою психокорекції, чийм об'єктом виступає чи батьки, чи дитина. У свою чергу паралельна робота призводить до зростання результативності занять.

На думку М. Савин [28], одним із ефективних методів корекції дитячо-батьківських відносин виступає використання соціально-психологічного тренінгу. Так, соціально-психологічний тренінг трактується у науковій літературі як «практика психологічного впливу, що передбачає реалізацію активних методів групової роботи» [36, 489]. Крім зазначених методів, проведення соціально-психологічного тренінгу має на увазі залучення різноманітних форм навчання та залучення комунікативних технік з корекційно-розвивальною метою. Соціально-психологічний тренінг виступає методом активного навчання та прямого психологічного впливу, тому під час роботи з дитячо-батьківськими парами реалізується інтенсивна групова взаємодія, орієнтована на зростання компетентності у взаємодії, а також рефлексію своїх процесів.

Для корекції дитячо-батьківських відносин Н. Харченко та В. Кишмар [33] рекомендують використовувати різні методичні прийоми, серед яких найбільш результативними виступають такі: прийом групової дискусії, ігрові прийоми (різноманітні рольові ігри), прийом невербальних вправ та ін.

І. Таран були описані техніки вербальної взаємодії дорослих та дітей, орієнтовані на вибудовування демократичних відносин між ними: відтворення слів і дій дитини, що констатує опис, відображення почуттів, що одушевляють висловлювання тощо [31].

У світлі системного підходу, була сформульована технологія психолого-педагогічної корекції відносин батьків та дітей. Ця корекційна програма спрямована на педагогічну та психологічну освіту дорослих та дітей, навчання їх наданню практичної психологічної допомоги самим собі та оточуючим, з метою розкриття самих себе [27]. У рамках цієї програми діяльність вибудовується за такими напрямками:

1. Пропаганда психологічних знань та психологічна освіта – звернення до матеріалів науково-популярної та наукової літератури, індивідуальні та групові бесіди, психологічні та сюжетно-рольові ігри.

2. Психологічне консультування з базових особистісних проблем.

3. Виявлення та корекція проблем особистості – анкетування, тестування, спостереження, практичне втілення спеціальних програм корекції, тренінгу тощо.

4. Здійснення практичних спеціальних індивідуальних корекційних проєктів, наприклад.

Отже, розглянуті методи оптимізації та корекції дитячо-батьківських відносин, відрізняються установками, рівнем складності, проблемами, що багатозадачні долаються тощо. Спільним серед всіх методів є орієнтація на встановлення демократичних дитячо-батьківських взаємовідносин, гармонізацію взаємодії усередині сім'ї. Для використання на практиці кожного з представлених методів психологу необхідно ретельно підготуватися, вивчивши теоретико-методологічну базу того чи іншого методу, його термінологію, основні прийоми та засоби. Вищеописані корекційні методи рідко використовуються ізольовано, навпаки, в їх грамотному поєднанні полягає комплексність підходу до вирішення проблеми корекції дитячо-батьківських відносин.

Здійснений теоретичний аналіз надав змогу визначити, що на сьогодні відсутня єдина основа для класифікації стилів сімейного виховання, розмежування типів батьківсько-дитячих взаємовідносин. Більшість класифікацій засновані на батьківському контролі, тиску на дитину. Також

,за основу беруть емоційні компоненти виховання, способи впливу на дитини. У багатьох авторів назва стилів різні, але зміст стилів однаковий. Внаслідок цього, важливо зазначити, що при вивченні сім'ї необхідно враховувати зміст сімейних відносин, а не назву того чи іншого стилю виховання. Узагальнюючи все вищесказане, можна дійти висновку, що у формування особистісних якостей дитини надає велике значення способу життя сім'ї, рівню культури та освіти, уявленням про виховання батьків, взаємодії у родині. Дитина засвоює цінності, норми, традиції сім'ї, а також копіює та розвиває у собі ті якості та риси, які переважають у її батьків.

Підкреслено значуще значення повноцінного спілкування дорослих і дітей для розвитку останніх. Одним з істотних аспектів психологічної просвіти батьків є ознайомлення їх зі способами правильного спілкування, надання їм психологічної підтримки, створення в сім'ї сприятливого психологічного клімату.

Розглянуті методи оптимізації та корекції дитячо-батьківських відносин багатозадачні, відрізняються установками, рівнем складності, проблемами, що долаються тощо. Спільне для проаналізованих методів – орієнтація на встановлення демократичних дитячо-батьківських взаємовідносин, гармонізацію взаємодії усередині сім'ї. Для використання на практиці кожного з представлених методів психологу необхідно ретельно підготуватися, вивчивши теоретико-методологічну базу того чи іншого методу, його термінологію, основні прийоми та засоби. Вищеописані корекційні методи рідко використовуються ізольовано, навпаки, в їх грамотному поєднанні полягає комплексність підходу до вирішення проблеми корекції дитячо-батьківських відносин.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН

2.1. Опис процедури дослідження та обраних методик

Для дослідження особливостей батьківсько-дитячих відносин загалом та виявлення стилів батьківського виховання, зокрема, – нами було проведене емпіричне дослідження.

Вибірку досліджуваних склали підлітки. Загальна кількість досліджуваних – 34 особи, з них: 28 осіб чоловічої та 6 осіб жіночої статі. Такий якісний склад вибірки був обумовлений, перш за все, темою дослідження та тим, що саме у підлітковому віці (зважаючи на психологічні особливості осіб цього вікового періоду) гостро актуалізуються батьківсько-дитячі відносини та втрачають свою значущість ті підходи та стилі виховання батьків, якими вони керувалися у попередніх вікових періодах дитини.

В ході психодіагностичного дослідження нами були використані такі методики:

– для діагностики установок, поведінки та методів виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці – «Поведінка батьків та відношення підлітків до них» (Е. Шафер);

– для виявлення повної та диференційованої картини дитячо-батьківських відносин з точки зору підлітків – методика «Дитячо-батьківські відносини в підлітковому віці» (О. Карабанова та П. Трояновська);

– для виявлення особливостей ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку – опитувальник «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Розглянемо детальніше методики, використані в ході проведення дослідження батьківсько-дитячих відносин.

Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них»

Е. Шафер, спрямований на вивчення установок, поведінки і методів виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці.

Основою служить опитувальник, який створив Е. Шафер в 1965 р. Ця методика базується на положенні Е. Шафера про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: «прийняття – емоційне відкидання», «психологічний контроль – психологічна автономія», «прихований контроль – відкритий контроль» [34].

При цьому, прийняття тут має на увазі безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від вихідних очікувань батьків. Емоційне ж відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові і поваги, а часом і просто ворожість.

Поняття психологічного контролю розуміється як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності у здійсненні виховних принципів.

Опитувальник містить 50 тверджень. Опитуваному пропонуються бланки окремо по відношенню до батька, і окремо по відношенню до матері. При цьому, при інтерпретації важливо враховувати стать респондента. Після того як підліток заповнив обидва бланки (на батька і на матір), всі отримані дані зводяться в «оціночний лист» окремо на матір і на батька. Потім, по кожному параметру підраховується середня арифметична сума сирих балів. Далі сирі бали переводяться в стандартизовані відповідно до таблиць. Стандартизовані дані розташовуються в діапазоні від 1 до 5 і нормою є середнє значення, тобто 3. Якщо по параметру отримано 1-2 бали, то можна говорити, що він слабо виражений, якщо ж 4-5, то вимірювальна якість виражена цілком чітко. Потім будуються оціночні профілі відносин як до матері, так і до батька на спеціальному бланку [34].

При цьому, при обробці кількісних результатів, отримуємо дані за наступними шкалами: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність.

Таким чином, враховуючи той факт, що підлітковий вік характеризується загостреним почуттям тривоги, занепокоєнням, дратівливістю, диспропорцією психічного і фізичного розвитку, агресивністю; це період становлення власного «Я», період пошуку моральних цінностей і принципів, період переживання суперечливих почуттів, період протестуючого характеру, період виникнення безлічі проблем в міжособистісних стосунках, – батьківсько-дитячі відносини мають вплив на всі з вищеперерахованих сфер. Отже, діагностика батьківсько-дитячих відносин за обраними методиками дасть нам можливість провести психологічний аналіз діадних відносин (мати-дитина) та окреслити перспективи подальших досліджень в групі опитуваних.

Методика *«Дитячо-батьківські відносини в підлітковому віці»* (О. Карабанова та П. Трояновська) була використана з метою виявлення повної та диференційованої картини дитячо-батьківських відносин з точки зору підлітків.

Методика включає в себе 19 шкал, об'єднаних в такі групи:

1. Блок шкал, що описує особливості емоційних відносин одного з батьків та підлітка:

- прийняття (демонстрація батьком любові та уваги);
- емпатія (розуміння одного з батьків почуттів та станів дитини);
- емоційна дистанція (якість емоційного зв'язку між матір'ю або батьком та підлітком).

2. Блок шкал, що описує особливості спілкування і взаємодії:

- співпраця (спільне і рівноправне виконання завдань);
- прийняття рішень (особливо прийняття рішень в діаді (батько/мати – син/дочка);
- конфліктність (інтенсивність конфліктів, переможець в конфлікті);
- заохочення автономності (передача відповідальності підлітку)

3. Блок контролю:

- вимогливість (кількість та якість декларованих вимог);

- моніторинг (поінформованість батьків про справи та інтереси підлітка);
- контроль (особливо система контролю з боку батьків);
- авторитарність (повнота і незаперечність влади одного з батьків);
- особливості надання заохочень і покарань (якість та кількість послуг оціночних впливів).

4. Блок суперечливості/несуперечності відносин:

- непослідовність (мінливість та непостійність виховних прийомів одного з батьків);
- невпевненість (сумнів батька (матері) у вірності його (її) виховних зусиль).

5. Додаткові шкали:

- задоволення потреб (якість задоволення матеріальних потреб дитини, потреб в увазі, в інформації);
- неадекватність образу дитини (спотворення образу дитини);
- відносини з чоловіком (дружиною) (якість відносин з кожним з батьків підлітка);
- загальна задоволеність стосунками (загальна оцінка підлітком якості відносин з батьком чи матір'ю);
- шкала ціннісних орієнтацій (ця шкала містить відкриті питання, які допомагають підлітку описати ті позитивні та негативні цінності, які впливають на відносини з батьком чи матір'ю) [43].

Підліток відповідає на питання на окремих бланках для матері і батька. У бланку це позначається підкресленням відповідного слова в пункті «мати/батько». Так як в нашому дослідженні ми діагностуємо лише відношення в системі «мати-дитина», досліджувані підлітки заповнювали лише один примірник бланку відповіді.

Методика *«Ціннісні орієнтації»* М. Рокіча є однією з найбільш поширених в даний час для вивчення ціннісних орієнтацій особистості.

Так, на думку М. Рокича, система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєдіяльності, основу життєвої концепції і «філософії життя» [35].

В якості основного діагностичного конструкту автор тесту розглядає спрямованість особистості, що розуміється як значимість для людини тих чи інших життєвих цілей і ціннісних орієнтацій, якими вона керується в своєму житті. Залежно від устремлінь, які людина намагається реалізувати, життєві сфери (професійна, навчання і освіта, сімейна, суспільне життя і сфера захоплень) представляють для різних людей різну ступінь значущості.

Вченими запропоновано безліч типологій цінностей. Найбільш відомим є поділ на духовні, соціальні та матеріальні. Крім того, виділяють цінності, що відповідають різним областям соціального життя (моральні, естетичні, політичні, пізнавальні, економічні та ін.). М. Рокіч пропонує свою типологію [35]:

1. Цінності-цілі (термінальні), що визначаються автором як переконання людини в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути. Термінальні цінності визначають для людини сенс її життя, вказують, що саме для неї особливо важливо і значимо.

2. Цінності-засоби (інструментальні), що визначаються як переконання людини в тому, що певний образ дій або властивість особистості є кращими в будь-якій ситуації.

Крім того, інструментальні цінності поділяються на групи:

- етичні, цінності спілкування, цінності справи;
- індивідуалістичні, конформістські, альтруїстичні;
- самоствердження, прийняття інших людей і т. д.

Методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича заснована на прямому ранжуванні списків цінностей двох класів: термінальних та інструментальних (по 18 пунктів кожен). Спочатку досліджуваному пропонується набір термінальних, а потім інструментальних цінностей [7].

Результати тесту дуже залежать від адекватності в самооцінці людини, тому фахівці рекомендують використовувати тест М. Рокича в комплексі з іншими методиками. Перевага використовуваного тесту – універсальність, зручність і швидкість у проведенні та обробці даних. Однак, на результати можуть вплинути нещирість випробуваного, прагнення (не завжди усвідомлене) давати соціально бажані відповіді.

2.2. Аналіз результатів дослідження батьківсько-дитячих відносин в період підліткової кризи

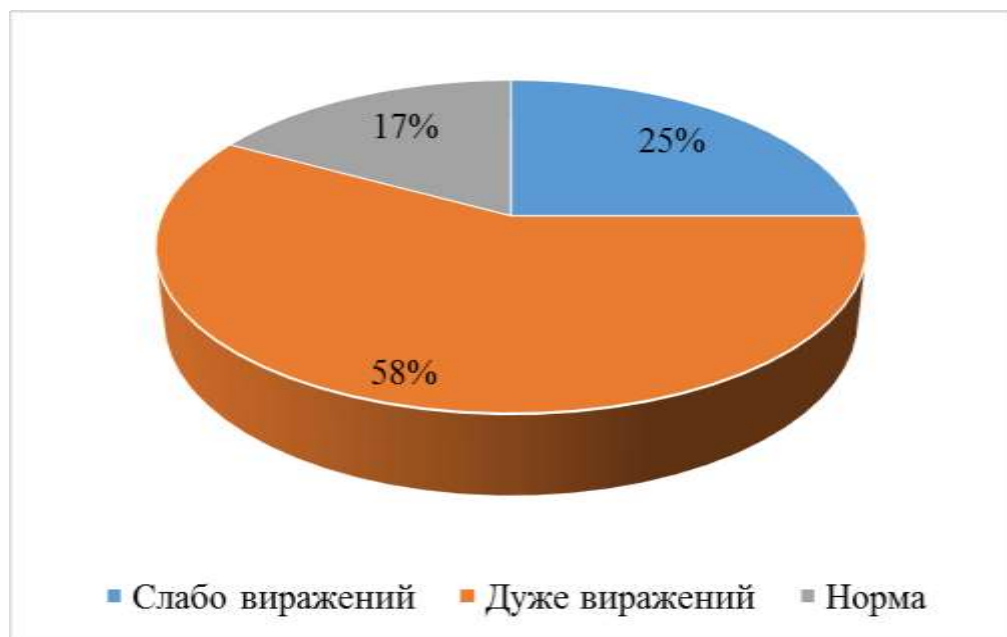
Основна проблема, що виникає у підлітків – це проблема взаємин з батьками. У підлітковому віці дитина позбавляється від дитячої залежності і переходить до відносин, які засновані на взаємній довірі, повазі та відносній, але неухильно зростаючій рівності. У більшості сімей процес проходить болісно і сприймається як зухвала поведінка. Підлітковий вік – час перевірки всіх членів сім'ї на соціальну, особистісну та сімейну зрілість. Як було зазначено в першому розділі, він протікає з кризами та конфліктами. У цей період всі приховані протиріччя виходять назовні. Тому, діагностика батьківсько-дитячих відносин є першим кроком у налагодженні взаємовідносин та коригуванні стратегій батьківської поведінки та виховання.

Щодо дослідження відношення підлітків до батьків, то за результатами методики «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» були отримані наступні дані за шкалою «Позитивний інтерес» (Рис. 2.1.).

Враховуючи невелику кількість досліджуваних, не будемо наводити окреме розподілення кількісних результатів за гендерною ознакою, як те

передбачено в описі результатів дослідження.

Як бачимо, за шкалою «Позитивний інтерес» більшість, а саме 58% опитуваних отримали дуже високі показники. Так, для хлопчиків такі кількісні показники можуть означати те, що психологічне прийняття матері вони бачать у відносно критичному підході до них. Підлітки часто відчують потребу в допомозі та підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Такі форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства, заперечуються. У той же час сини не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції «йти на поводу». Проте, просто компетентна поведінка, дружній спосіб спілкування і нормальні емоційні контакти виявляються недостатніми для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває по відношенню до нього позитивний інтерес.

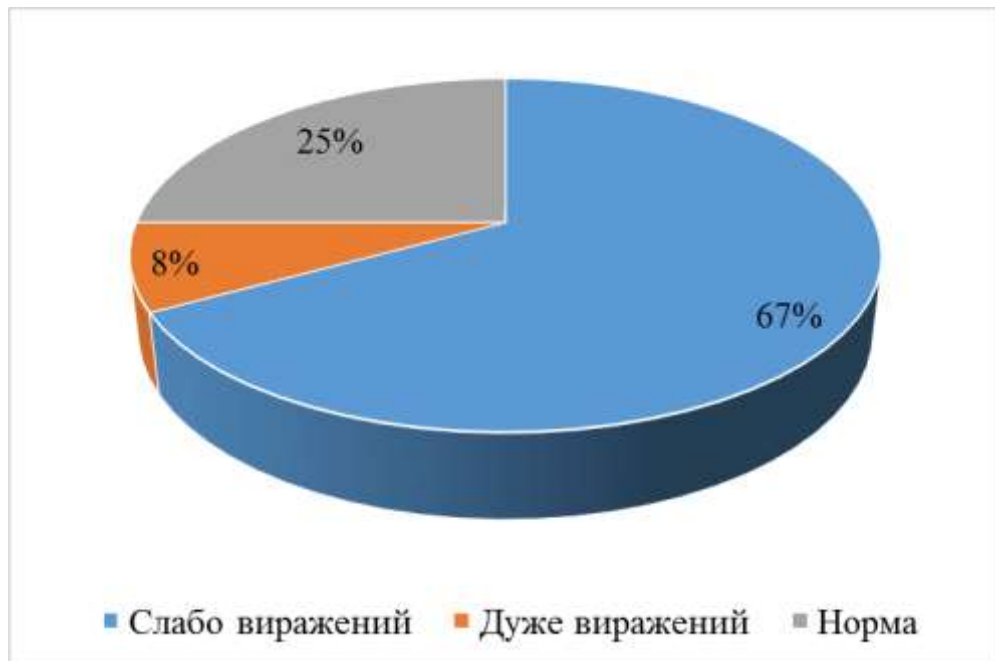
Рис. 2.1. Результати за шкалою «Позитивний інтерес» (у %)

Щодо досліджуваних, то високі показники за даною шкалою говорять про те, що позитивне ставлення до дочки з боку матері, засноване на психологічному прийнятті, описується респондентами, як відношення до маленької дитини, якій постійно потрібна увага, турбота, допомога, яка сама по собі мало що може. Такі матері часто схвалюють звернення за допомогою

дочок у випадках сварок або будь-яких ускладнень, з одного боку, і обмежують самостійність – з іншого. Поряд з цим, респонденти відзначають фактор потурання, коли мати перебуває ніби «на побігеньках» і прагне задовольнити будь-яке бажання дочки.

На рисунку 2.2. наведені результати за шкалою директивності.

Отже, як видно на рисунку 2.2 за відсотковим співвідношенням у більшості з числа опитаних, а саме у 67% спостерігаємо слабо виражений показник.

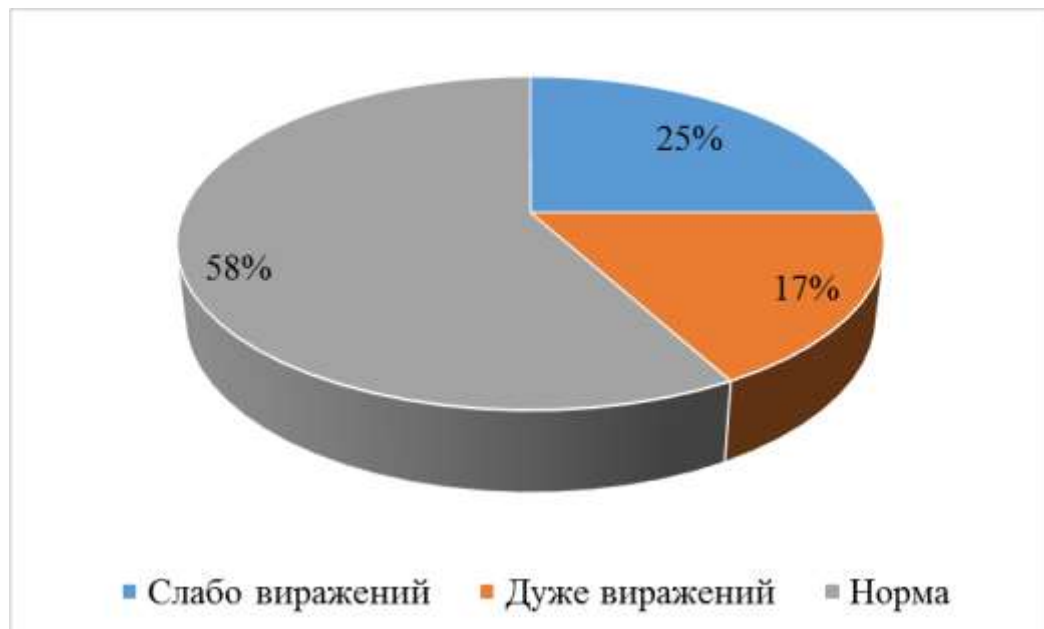
Рис. 2.2. Результати за шкалою «Директивність» (у %)

Слід зазначити, що вираженість даного показника у хлопчиків свідчить про те, що відношення матері по відношенню до себе підлітки бачать в нав'язуванні їм почуття провини по відношенню до неї, постійному нагадуванні про те, що «мати жертвує всім заради сина», повністю бере на себе відповідальність за все, що зробив, робить і буде робити дитина. Матір'ю як би затверджується початкова залежність її статусу і оцінки оточуючих від відповідності сина «еталону дитини», виключаючи при цьому можливість інших варіантів самовираження. Таким чином, мати прагне будь-яким способом припинити неправильну поведінку сина, щоб «не вдарити в

бруд обличчям».

Щодо досліджуваних, то у випадку вираженості даного параметру, відносини з матерями вони описують як такі, які сповнені жорстоким контролем з боку останніх, відзначають тенденцію до легкого застосування своєї влади, заснованої на амбіціях; критику висловлення власної думки дочки. Такі матері більше покладаються на суворість покарання, вперто вважаючи, що вони «завжди праві, а діти ще дуже малі, щоб судити про це».

Виходячи з даних, наведених на рисунку 2.3 за шкалою «Ворожість», можемо говорити про переважання результатів, які відповідають нормі (58%).

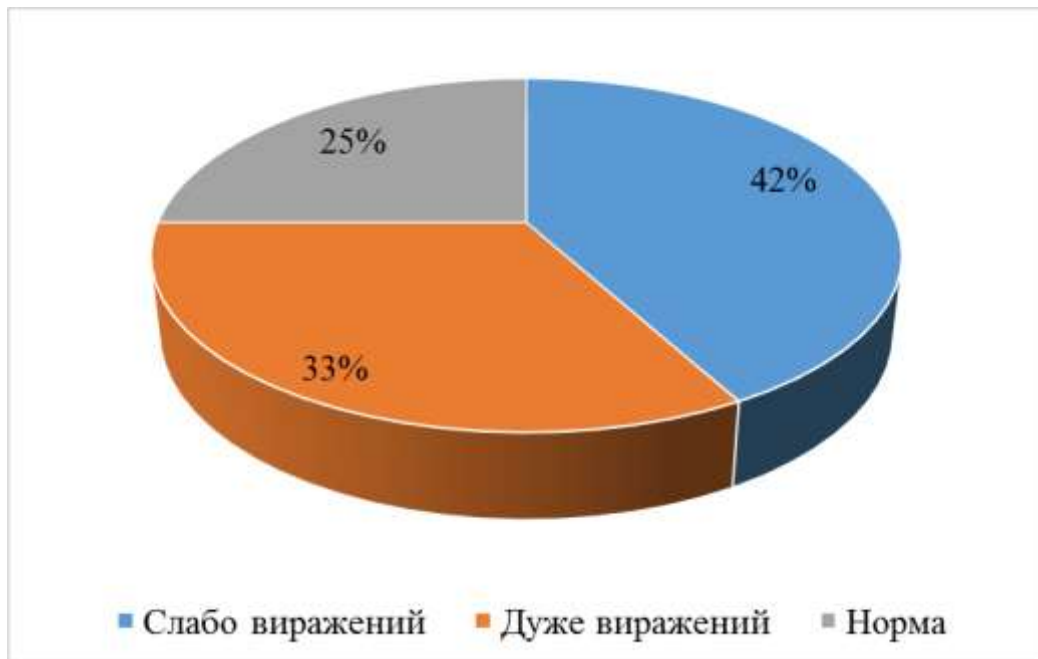
Рис. 2.3. Результати за шкалою «Ворожість» (у %)

Щодо показників, що відповідають слабо вираженому (25%) та дуже вираженому (17%) рівням прояву досліджуваного параметру, то ворожість матері у відносинах з сином-підлітком характеризується її агресивністю та надмірною строгістю в міжособистісних стосунках. Орієнтування матері – виключно на себе, її самолюбство, зайве самоствердження, як правило, виключають прийняття дитини. Вона сприймається, перш за все, як суперник, якого необхідно придушити, щоб затвердити свою значимість. Так, емоційна холодність до підлітка маскується

і часто видається за стриманість, скромність, дотримання етикету і навіть підпорядкованість йому. У той же час, можуть спостерігатися яскраво виражена підозрілість, схильність до надмірної критики на адресу сина і оточуючих, метою якої є прагнення принизити його в очах оточуючих. Поряд з цим, постійно (головним чином, на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина.

Щодо відносин підліток-мати, то тут ворожість матерів описується як підозріле ставлення до сімейного середовища і дистанція по відношенню до її членів (зокрема до дітей). Підозріла поведінка та відмова від соціальних норм призводять, як правило, до відгородженості і піднесення себе над іншими.

Результати за шкалою автономності (Рис. 2.4) дали нам можливість виявити, що слабо виражений параметр у 42% опитуваних, дуже виражений – у 33%, на рівні норми – у 25%.

Рис. 2.4. Результати за шкалою «Автономність» (у %)

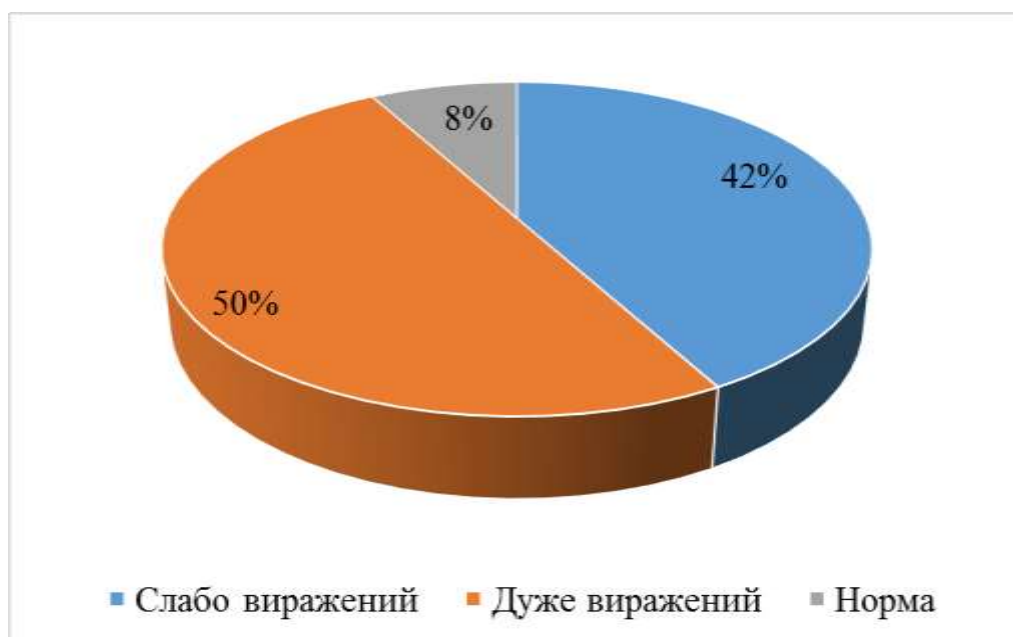
Щодо вираженості даного параметру, то автономність матері у відносинах з сином розуміється їм як диктат, повне захоплення влади, навіть деяка маніакальність в цьому відношенні, що не визнає ніяких варіацій.

Мати, при цьому, не сприймає дитину як особистість зі своїми почуттями, думками, поглядами та спонуканнями, вона являє собою «сліпу» силу і владу амбіцій, якій всі, незважаючи ні на що, зобов'язані підкорятися. При цьому, адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі та повазі, а також на прийнятних формах жорсткості та різкості (коли вона враховує ситуацію), виявляється нехарактерною для автономних матерів у відносинах з синами-підлітками. Також, на думку синів, ні емоційна прив'язаність, ні дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгородженістю, відсутністю залученості матері у справи сина.

У стосунках дочка-мати, автономність матерів виключає будь-яку залежність від дитини, її стану, вимог. Заперечуються також будь-які форми турботи та опіки по відношенню до дочок. Такі матері оцінюються підлітками як поблажливі, невимогливі. Вони практично не заохочують дітей, відносно рідко і мляво роблять зауваження, не звертають уваги на виховання.

За шкалою «Непоследовність» 50% з числа опитаних отримали результати, які свідчать про яскраву вираженість даного параметру у лінії виховання матерів (Рис. 2.5).

Так, непослідовність проведеної матір'ю лінії виховання оцінюється хлопчиками-підлітками як якесь чергування (в залежності від ступеня інформативної значущості) таких психологічних тенденцій, як панування сили та амбіцій і покірність (в адаптивних формах), делікатність і зверх альтруїзм, і недовірлива підозрілість. Причому, слід зазначити, що всі вони мають тенденцію до екстремальних форм прояву (амплітуда коливань максимальна).

Мал. 2.5. Результати за шкалою «Непослідовність» (у %)

Під непослідовністю виховної практики з боку матері досліджувані розуміють різку зміну стилю, прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого до ліберального і, навпаки, перехід від психологічного прийняття дочки до емоційного її відкидання.

Таким чином, отримані результати свідчать про переважання «опікаючого» типу відношення матері до дитини (42%) та авторитарного, подавляючого (50%). Діти ж оцінюють стратегії виховання матерів, в своїй більшості, як такі, яким властиві тенденції непослідовності та надмірної опіки.

Результати за методикою «Дитячо-батьківські відносини в підлітковому віці» (О. Карабанова та П. Трояновська), використаної з метою виявлення повної та диференційованої картини дитячо-батьківських відносин з точки зору підлітків представлені у таблиці 2.1.

Так, у таблиці 2.1. наведені усереднені дані для вибірки досліджуваних підлітків. Розглянемо детальніше, виходячи з відсоткового розподілення результатів, шкали, високі показники за якими властиві 50% опитуваних і більше.

Таблиця 2.1.

Результати за методикою «Дитячо-батьківські відносини в підлітковому віці» (у %)

№	Шкали	Відсоток вираженості показників (у %)
1	Прийняття	8 (67%)
2	Емпатія	2 (17%)
3	Емоційна дистанція	6 (50%)
4	Співробітництво	4 (33%)
5	Прийняття рішень	1 (8%)
6	Конфліктність	8 (67%)
7	Заохочення автономності	1 (8%)
8	Вимогливість	7 (58%)
9	Моніторинг	2 (17%)
10	Контроль	10 (83%)
11	Авторитарність	7 (58%)
12	Здійснення заохочення	5 (42%)
13	Реалізація покарань	5 (42%)
14	Непослідовність матері	6 (50%)
15	Невпевненість матері	1 (8%)
16	Задоволення потреб дитини	3 (25%)
17	Неадекватність образу дитини	2 (17%)
18	Ворожість по відношенню до чоловіка	4 (33%)
19	Доброзичливість до чоловіка	5 (42%)
20	Задоволеність відносинами	9 (75%)

Так, у відносинах матерів та підлітків, з боку останніх, виходячи з даних наведених у Таблиці 1, ми бачимо, що взаємини будуються на:

- прийнятті (67%);
- емоційній дистанції (50%);
- конфліктності (67%);
- вимогливості (58%);
- контролі (83%);
- авторитарності (58%);
- непослідовності матері (50%);
- задоволеності відносинами з матір'ю (75%).

Отже, більшість підлітків оцінюють свої взаємини з матерями, як такі, що будуються на прийнятті. Даний параметр оцінюється як такий, що свідчить про демонстрацію матір'ю любові та уваги у відносинах з підлітком.

Враховуючи вікові особливості досліджуваних, зазначимо, що даний параметр є дуже важливим в налагодженні міцних та дружніх взаємовідносин між дитиною та матір'ю.

Наявність емоційної дистанції у відносинах підліток-мати, можемо оцінити як таку, що сприяє вибудовуванню партнерських взаємин в діаді, зокрема. Так, як відзначають Д. Бокум та Г. Крайг, хоча емоційна дистанція між підлітками і батьками має тенденцію до збільшення протягом отрочтва, це не обов'язково веде до неприйняття батьківських цінностей [5, 601]. Ціннісний аспект у вихованні підлітків матерями ми змогли оцінити, виходячи з відкритих питань, які розкривають позитивні та негативні цінності, які впливають на їх взаємовідносини.

Так, в ході аналізу відкритих запитань, були виявлені наступні продовження запропонованих фраз (наведемо найбільш часті відповіді):

- 1) Мені подобається: доброта мами, її піклування, моя сім'я тощо.
- 2) Мені не подобається: коли мене карають, коли батьки сваряться, коли батьки сварять мене, коли мені забороняють тощо.
- 3) Мені хотілося б: більше часу проводити з батьками, більше уваги від тата, свободи, розуміння тощо.
- 4) Вона хоче бачити мене: веселим, успішним, усміхненим, розумним, добрим, щирим тощо.
- 5) Їй не подобається в мені: злість, апатія, коли я сперечаюсь, коли відстоюю свою думку тощо.
- 6) Вона пишається тим, що я: добре навчаюсь, маю значні досягнення на карате (гімнастиці), добре знаю англійську тощо.
- 7) Вона терпіти не може: коли я не прибираю після себе, коли я сварюсь з батьком, коли підвищую голос, коли отримую погані оцінки тощо.

Таким чином, можемо відмітити, що при заповненні бланку відповідей, спрямованого на виявлення взаємовідносин з матір'ю, зустрічаємо відповіді, які стосуються взаємовідносин і з батьком теж. Тобто, можна припустити, що їм не вистачає уваги з боку батька на підставі наведених відповідей. Щоб

зрозуміти, в чому полягає проблема взаємин з батьком, для цього рекомендується провести діагностику і на виявлення особливостей взаємин дитина-батько.

Слід зауважити, що фразу «Вона пишається тим, що я...», продовжили тільки 4 особи з 12. Такі результати можуть свідчити про те, що підліток критично до себе ставиться, не бачить своїх хороших якостей або дій за які його можна похвалити.

Вираженість показника «Конфліктність» у 67% опитуваних свідчить про значну конфліктність у відносинах мати-дитина. Так як даному віковому періоду властива висока ймовірність виникнення конфліктних ситуацій, високі показники за шкалою «Вимогливість» (58%) дають нам можливість припустити, що кількість та якість декларованих вимог можуть бути причиною виникнення конфліктів між підлітком та матір'ю.

За шкалами «Контроль» (83%) та «Авторитарність» (58%) високі показники свідчать про наявність в сімейній системі вираженості контролю за поведінкою та діями підлітка, влади матері. Зверх-контроль та авторитарність матері, також, часто, бувають причинами виникнення конфліктів та непорозумінь, адже сприймаються підлітками як посягання на їх життя та свободу.

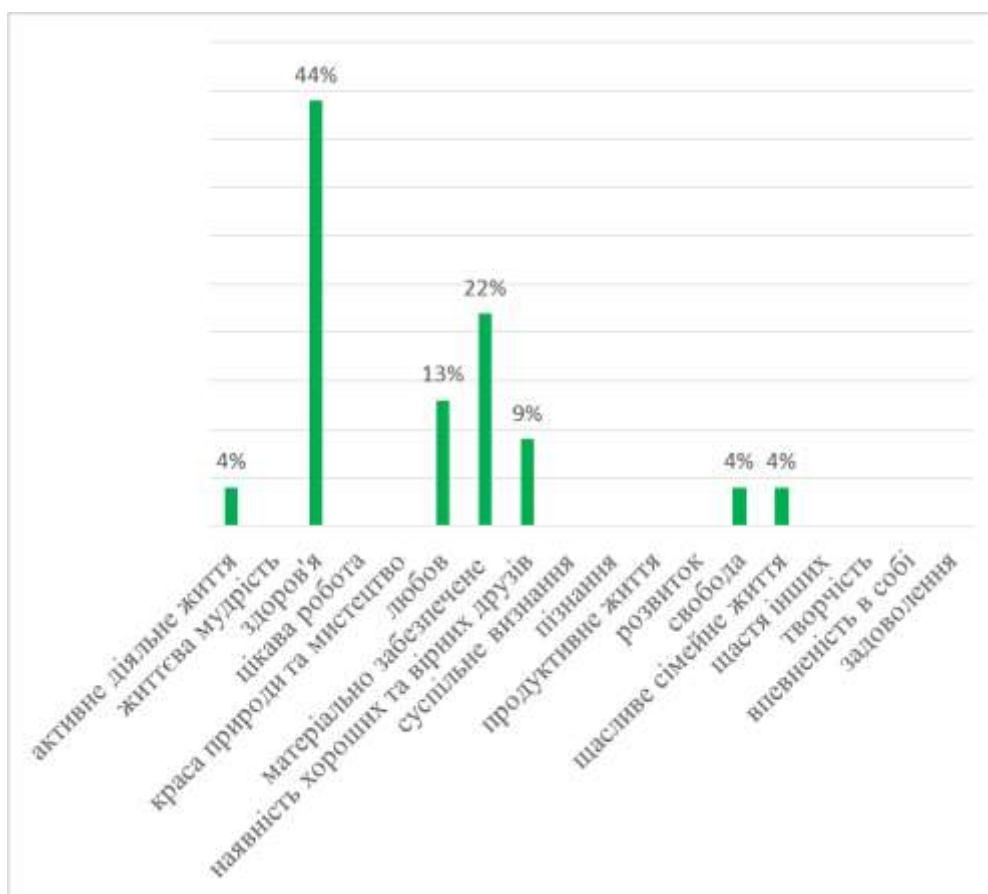
Непоследовність матері відзначили як таку властивість, яка притаманна матерям 50% опитаних. Постійну мінливість та непостійність виховних прийомів матері можна пояснити намаганням віднайти той баланс, який би дав можливість урегулювати відносини зі своєю дитиною. Перепади настрою та непередбачуваність підлітків інколи вимагає від матерів постійного підлаштування під своїх дітей.

Попри отримані результати, які свідчать про наявність деяких складнощів у батьківсько-дитячих відносинах, інтегральний показник задоволеності відносинами знаходиться на достатньому рівні 75% досліджуваних.

Отже, беручи до уваги результати, отримані в ході дослідження батьківсько-дитячих відносин за методиками, можемо говорити про необхідність розробки психологічного інструментарію, спрямованого на корекцію та покращення взаємовідносин у системі підліток-мати.

Аналізуючи дані, отримані за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича відзначимо, що домінуюча спрямованість ціннісних орієнтацій людини фіксується як займана ним життєва позиція, яка визначається за критеріями рівня залученості в сферу праці, в сімейно-побутову та дозвільну активність. Якісний аналіз результатів дослідження дає можливість оцінити життєві ідеали, ієрархію життєвих цілей, цінностей-засобів і уявлень про норми поведінки, які людина розглядає як еталон.

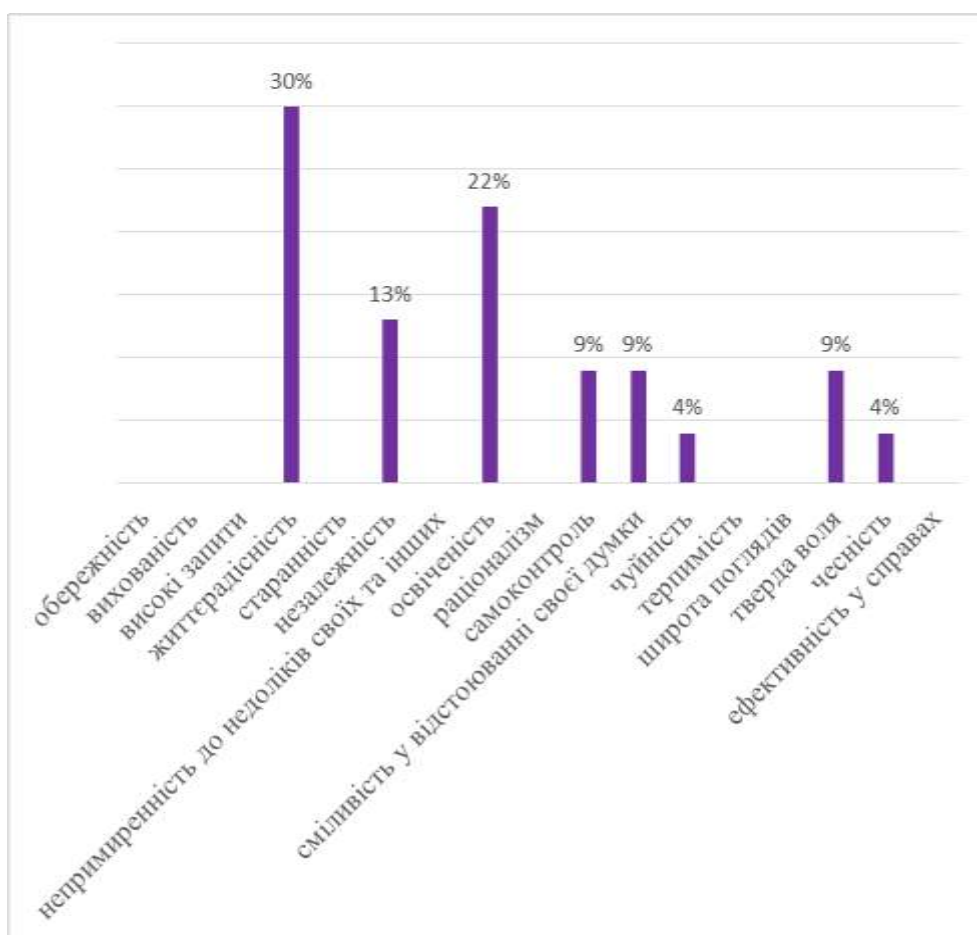
Для більш зручного аналізу отриманих результатів, проаналізуємо пріоритетні (перші) вибори досліджуваних. Кількісний розподіл результатів (у %) групи термінальних цінностей зображений на рисунку 2.6.

Рис. 2.6. Особливості розподілу ціннісних орієнтацій у групі досліджуваних (клас «Термінальні цінності», у %)

Аналіз отриманих результатів дав можливість визначити, що домінуючою у групі термінальних цінностей є цінність здоров'я – 44% від загальної кількості наданих перших пріоритетів в групі опитуваних. Цінність «матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних проблем)» стоїть на другому місці за першочерговою значимістю (22%). У 13% з числа опитаних провідною є цінність любові (духовна та фізична близькість з коханою людиною), у 9% – наявність хороших та вірних друзів. По 4% отримали наступні термінальні цінності: активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя), свобода (самостійність, незалежність в судженнях та вчинках), щасливе сімейне життя.

На рисунку 2.7 представлений кількісний розподіл результатів (у %) групи інструментальних цінностей.

Рис. 2.7. Особливості розподілу ціннісних орієнтацій у групі досліджуваних (клас «Інструментальні цінності», у %)

Так, життєрадісність у класі інструментальних цінностей є домінуючою (30%) за першістю виборів у групі досліджуваних. Освіченість, як інструментальна цінність є провідною для 22% від загальної кількості опитуваних. У 13% опитуваних домінуючою з числа групи цінностей є незалежність. 36% від загального числа досліджуваних відзначили, що домінуючими цінностями в їхньому житті є наступні: самоконтроль (стриманість, дисципліна), сміливість у відстоюванні своєї думки, тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами). Для 8% опитуваних найважливішими цінностями є чуйність (дбайливість) та чесність (правдивість, щирість).

Аналізуючи ієрархію цінностей, звернемо увагу на їх угруповання в змістовні блоки на тих чи інших засадах. Аналіз отриманих результатів дав підстави визначити, що у блоці «конкретні-абстрактні цінності» у групі досліджуваних студентів переважаючими є конкретні термінальні цінності (83% від загальної кількості перших пріоритетів), серед яких: активне діяльне життя, здоров'я, матеріально забезпечене життя, наявність хороших та вірних друзів, щасливе сімейне життя.

У блоці «Цінності професійної самореалізації та особистого життя» виявлено переважання цінностей особистого життя (53%).

В класі інструментальних цінностей виділено 3 блоки: етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні, конформістські, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження, цінності прийняття інших. Було визначено, що переважають наступні блоки цінностей (виходячи з перших виборів): цінності спілкування та цінності справи.

Крім аналізу та інтерпретації отриманих даних нами був проведений кореляційний аналіз показників стильової оцінки у вихованні та ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку (Табл. 2.2).

Кореляційні зв'язки між показниками стильових аспектів виховання (як їх сприймають діти) та ціннісних орієнтацій осіб підліткового віку (при $p \leq 0,01$)

Показники	Позитивний інтерес зі сторони матері	Непоследовність матері	Директивність	Автономність
Хороші та вірні друзі	0,836	-	-	0,694
Здоров'я	-0,671	-	-	-
Впевненість у собі	0,556	0,769		-
Життєрадісність	-	-	0,546	-
Незалежність	-	-	-	0,757
Терпимість	-	-0,738	-	-
Чуйність	-	-	-	-0,769

Так, за результатами дослідження зв'язків стилю виховання в сім'ї та цінних орієнтацій у підлітків було виявлено, що існують специфічні кореляційні зв'язки між стилем сімейного виховання та ціннісними орієнтаціями. Виявлено, що у групі досліджуваних цінність-ціль «наявність хороших і вірних друзів» пов'язана з позитивним інтересом зі сторони матері і автономністю зі сторони матері ($r=0,836$ та $r=0,694$ відповідно). Позитивний інтерес зі сторони матері має зворотний зв'язок з цінністю «здоров'я» ($r=-0,671$). Цінність-ціль «впевненість у собі» корелює з позитивним інтересом зі сторони матері та непослідовністю ($r=0,556$ та $r=0,769$ відповідно).

Цінність-засіб «життєрадісність» пов'язана з директивністю зі сторони матері ($r=0,546$). Автономність зі сторони матері позитивно корелює з цінністю «незалежність» ($r=0,757$). Негативну кореляцію мають непослідовність зі сторони матері з цінністю «терпимість» ($r=-0,738$) та автономність зі сторони матері з інструментальною цінністю «чуйність» ($r=-$

0,769).

Отже, у досліджуваних підлітків зі стильовими аспектами виховання пов'язані такі ціннісні орієнтації, як: хороші та вірні друзі, здоров'я, впевненість у собі, життєрадісність, незалежність, терпимість, чуйність. Тому, можемо узагальнити, що батьківсько-дитячі відносини, а саме установки, поведінка та методи виховання батьків – все те, що входить до стильового конструкту виховання значною мірою впливає на особистість дитини, формує її.

З метою оцінки батьківсько-дитячих відносин, нами був використаний набір визначених методик.

Щодо дослідження відношення підлітків до батьків, то за результатами методики ми визначили, що у більшості досліджуваних: дуже виражений позитивний інтерес у відносинах; слабо виражений показник директивності; виявлено переважання результатів, які відповідають нормі за показником ворожості; слабо виражений показник автономності; вираженість непослідовності у лінії виховання матерів.

Також встановлено, що у більшості опитуваних відносини у діаді «мати-дитина» базуються на: прийнятті; емоційній дистанції; конфліктності; вимогливості; контролі; авторитарності; непослідовності матері; задоволеності відносинами з матір'ю.

Встановлено, що з класу термінальних цінностей найбільш пріоритетними в групі опитуваних є цінності здоров'я та матеріального забезпечення. Серед інструментальних цінностей для більшості з числа досліджуваних пріоритетними є життєрадісність та освіченість.

Виявлено, що у досліджуваних підлітків зі стильовими аспектами виховання пов'язані такі ціннісні орієнтації, як: хороші та вірні друзі, здоров'я, впевненість у собі, життєрадісність, незалежність, терпимість, чуйність.

Аналіз отриманих результатів дав підстави встановити необхідність розробки психологічного інструментарію, спрямованого на корекцію та покращення взаємовідносин у системі «підліток-мати».

ВИСНОВКИ

Здійснений теоретичний аналіз надав змогу визначити, що на сьогодні відсутня єдина основа для класифікації стилів сімейного виховання, розмежування типів батьківсько-дитячих взаємовідносин. Більшість класифікацій засновані на батьківському контролі, тиску на дитину. Також, за основу беруть емоційні компоненти виховання, способи впливу на дитини. У багатьох авторів назва стилів різні, але зміст стилів однаковий. Внаслідок цього, важливо зазначити, що при вивченні сім'ї необхідно враховувати зміст сімейних відносин, а не назву того чи іншого стилю виховання. Узагальнюючи все вищесказане, можна дійти висновку, що у формування особистісних якостей дитини надає велике значення способу життя сім'ї, рівню культури та освіти, уявленням про виховання батьків, взаємодії у родині. Дитина засвоює цінності, норми, традиції сім'ї, а також копіює та розвиває у собі ті якості та риси, які переважають у її батьків.

Підкреслено значуще значення повноцінного спілкування дорослих і дітей для розвитку останніх. Одним з істотних аспектів психологічної просвіти батьків є ознайомлення їх зі способами правильного спілкування, надання їм психологічної підтримки, створення в сім'ї сприятливого психологічного клімату.

Розглянуті методи оптимізації та корекції дитячо-батьківських відносин багатозадачні, відрізняються установками, рівнем складності, проблемами, що долаються тощо. Спільне для проаналізованих методів – орієнтація на встановлення демократичних дитячо-батьківських взаємовідносин, гармонізацію взаємодії усередині сім'ї. Для використання на практиці кожного з представлених методів психологу необхідно ретельно підготуватися, вивчивши теоретико-методологічну базу того чи іншого методу, його термінологію, основні прийоми та засоби. Вищеописані корекційні методи рідко використовуються ізольовано, навпаки, в їх

грамотному поєднанні полягає комплексність підходу до вирішення проблеми корекції дитячо-батьківських відносин.

З метою оцінки батьківсько-дитячих відносин, нами був використаний набір визначених методик. За результатами методики ми визначили, що у більшості досліджуваних: дуже виражений позитивний інтерес у відносинах; слабо виражений показник директивності; виявлено переважання результатів, які відповідають нормі за показником ворожості; слабо виражений показник автономності; вираженість непослідовності у лінії виховання матерів.

Також встановлено, що у більшості опитуваних відносини у діаді «мати-дитина» базуються на: прийнятті; емоційній дистанції; конфліктності; вимогливості; контролі; авторитарності; непослідовності матері; задоволеності відносинами з матір'ю.

Встановлено, що з класу термінальних цінностей найбільш пріоритетними в групі опитуваних є цінності здоров'я та матеріального забезпечення. Серед інструментальних цінностей для більшості з числа досліджуваних пріоритетними є життєрадісність та освіченість.

Виявлено, що у досліджуваних підлітків зі стильовими аспектами виховання пов'язані такі ціннісні орієнтації, як: хороші та вірні друзі, здоров'я, впевненість у собі, життєрадісність, незалежність, терпимість, чуйність. Узагальнено, що батьківсько-дитячі відносини, а саме установки, поведінка та методи виховання батьків – все те, що входить до стильового конструкту виховання, – значною мірою впливає на особистість дитини, формує її.

Аналіз отриманих результатів дав підстави встановити необхідність розробки психологічного інструментарію, спрямованого на корекцію та покращення взаємовідносин у системі «підліток-мати».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анопрієнко О. В. Сім'я як чинник виникнення психоемоційних порушень підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12*. 2012. Вип. 37(61). С. 171–174.
2. Бабенко О. Щербак А. Вплив родини на формування особистості дитини. *Дитячий садок. Управління*. 2014. № 3. С. 39–41.
3. Бех І. Д. Зростаюча особистість у перетворювальному просторі виховних настанов. *Управління освітою*. 2018. № 10. С. 6–17.
4. Вавілова А. С. Вплив стилів батьківського виховання на рівень тривожності молодших школярів. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2021. Т. 32 (71). № 2. С. 123–128.
5. Видра О. Вікова психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 112 с.
6. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
7. Галян І. Психодіагностика : навч.-метод. посіб. Дрогобич : «Вимір», 2006. 272 с.
8. Горецька О. В. Психологічні особливості ставлення батьків до дитини дошкільного віку. *Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. праць*. Херсон, П. П. Вишемирський, 2009. Ч. 1. С. 277–287.
9. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2018. 388 с.
10. Євтух М. Б., Лузік Е. В., Ладогубець Н. В., Ільїна Т. В. Педагогічна психологія : Підручник. Київ: Кондор, 2015. 420 с.
11. Заброцький М. М., Шапошникова Ю. Г. Педагогічна психологія. Лекції : навч. посібник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 144 с.
12. Ілляшенко, Т. Психолого-педагогічна характеристика дитини: її мета і зміст. *Психолог*. 2014. № 18. С. 49–56.

13. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.
14. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 112 с.
15. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. М. С. Корольчука. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
16. Кравченко Т.В. Життєві сценарії сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 1. С. 62–64.
17. Кротенко В.І., Заставна І.С. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 290–293.
18. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 128 с.
19. М'ясоїд П. Курс загальної психології : у 2-х томах. Том 2. Київ : Алерта, 2013. 758 с.
20. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : 4 ЦУЛ, 2018. 272 с.
21. Мацко Л. А., Прищак М. Д., Годлевська В. Г. Основи психології та педагогіки: навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. Вінниця : ВНТУ, 2009. 163 с.
22. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Київ : Кондор, 2015. 469 с.
23. Панок В. Г. Теоретико-методологічні проблеми застосування виховних технологій з погляду прикладної психології. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 4. С. 21–29.

24. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010. 352 с.
25. Помиткіна Л. В., Злагодох В. В., Хімченко Н. С., Погорільська Н. І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
26. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник : навч. посіб., 4-те вид., випр. і доп. Київ : Каравела, 2020. 418 с.
27. Психологія сім'ї: підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2021. 248 с.
28. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 422 с.
29. Сергеєнкова О. П. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 168 с.
30. Скребець В. О. Основи психодіагностики : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Слово», 2003. 192 с.
31. Таран І. Роль сім'ї у формуванні цілісного ставлення дошкільників до інших людей. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2010. № 10. С. 125–130.
32. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
33. Харченко Н., Кишмар В. Особливості сімейного виховання в період адаптації дитини до школи. *Психологічний журнал*, 2021. № 6. С. 62–67.
34. Цибух Л., Мельничук І. *Вплив стилю сімейного виховання на розвиток особистісних якостей підлітків*. *Габітус*. 2020. № 15. С. 202–207.
35. Чала Ю. М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика : навчальний посібник. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
36. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

37. Besteiro E. M., Quintanilla A. The relationship between parenting styles or parenting practices, and anxiety in childhood and adolescence: a systematic review. *Revista española de pedagogía*. 2017. V. 75. № 267. P. 337–351.
38. Cowan P. A., Cowan C. P., Pruett M. K. Fathers' and mothers' attachment styles, couple conflict, parenting quality, and children's behavior problems: an intervention test of mediation. *Attachment and human development*. 2019. V. 21.5. P. 532–550.
39. Parenteau A. M., Alen N. V., Deer L. K. Parenting matters: Parents can reduce or amplify children's anxiety and cortisol responses to acute stress. *Development and Psychopathology*. 2020. V. 32. № 5. P. 1799–1809.
40. Richardson A. C., Lo J., Priddis L. A Quasi-Experimental Study of the Respectful Approach on Early Parenting Competence and Stress. *Journal of child and family studies*. 2020 V. 29. № 10. P. 2796–2810.
41. Rodic M., Cui J., Malykh S. Cognition, emotion, and arithmetic in primary school: A cross-cultural investigation. *British journal of development psychology*. 2018. V. 36. № 2. P. 255–276.